

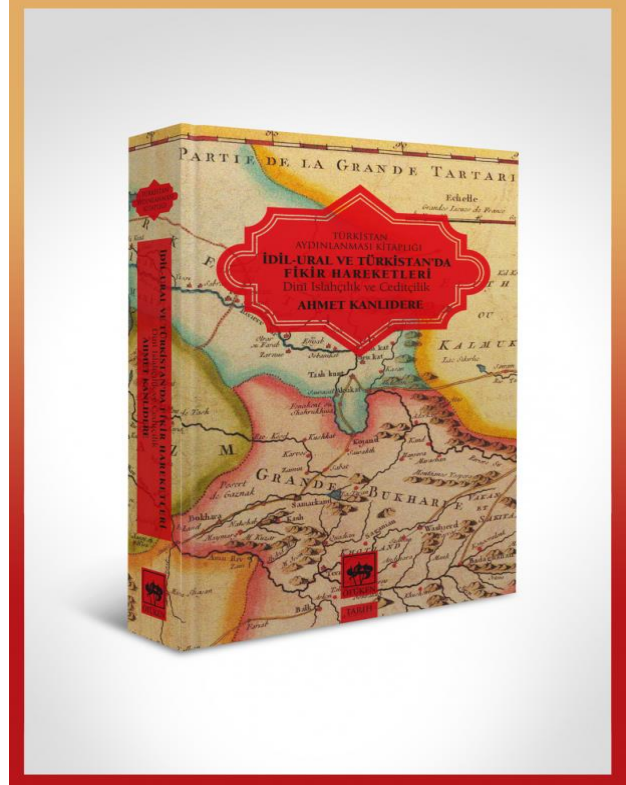

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN'DA FİKİR HAREKETLERİ DİNİ İSLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK

Kanlıdere, Ahmet (2021). İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Ceditçilik, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 480 s., ISBN 978-625-408-078-4

Tuğçe Burcu DEMİR¹

Rus yönetimi altındaki Türklerin 19. yüzyıldan itibaren bir yenileşme hareketi yaptıkları görülmektedir. Bu yenileşme hareketinin ilk safhası ise eğitimidir. İsmail Gaspıralı'nın yeni usulle eğitim verdiği okullarda “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” düşüncesini oluşturmuş ve bunu yaymaya başlamıştır. Sovyetlerin baskı politikası sonucunda dinî ıslah ve ceditçilik büyük bir ivme kazanarak yayılmaya başlamıştır. Ancak Bolşeviklerin yaptığı politikalar sonucunda Ceditçilik hareketi gerileme yaşamış ve taraftarları azalmıştır. Türk dünyasında ise bu durum Türk aydınlarının eserlerinde dile getirilmiştir. Ancak

¹ Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, E-Posta: tugceburcudemir@gmail.com ORCID: 0000-0002-6053-8035

Sovyetlerin karalama kampanyası neticesinde Sovyet tarihinde /edebiyatlarında bu durum çıkartılmıştır.

İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Ceditçilik adlı eser Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü başkanı Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin çalışmasıdır. İdil-Ural ve Türkistan bölgesindeki yenileşme hareketlerine dair birçok eser yazılmıştır. Kanlıdere tarafından yazılan bu eser aynı konu üzerine yazılmış olan diğer eserlerden farklı olarak yenileşme hareketini tek bir kitap içerisinde devrin siyasi, sosyal, kültürel ve dinî olgularını nesnel bir şekilde gözler önüne seren bir çalışmadır. *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Ceditçilik* adlı eser Ahmet Kanlıdere'nin daha önce büyük ölçüde yayımladığı makalelerinin güncellenmiş, genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş hâlidir. Eserin bir kısmı ise yeni araştırmalarından oluşmuş bir çalışmadır.

İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Ceditçilik adlı eser 10 ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

1. *Türklük Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişmesi*
2. *İdil-Ural'da Dinî Uyanış*
3. *İdil-Ural'da Modernleşme*
4. *Cedit Hareketi*
5. *Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkiler*
6. *Türk Basımında Türkistan ve Kazan (1909-1914)*
7. *Buhara'da Güç Mücadelesi: Ceditler ve Bolşevikler*
8. *Bibliyografya*
9. *Dizin*
10. *Albüm*

Eserin, *I Türklük Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişmesi* bölümü (21-59. Sayfalar) beş alt başlıktan oluşmuştur. Bunlar;

Türkiye'de Türklük Araştırmalarının Kökenleri bölümünde (21-26. Sayfalar), Türkiye'deki Türk tarihi araştırmalarının evrelerine değinilmiş ve Türk tarihi alanında önemli çalışmaları olan hocaların eserleri anlatılmıştır.

Rusyalı Tarihçi ve Türkologların Rolü bölümünde (26-34. Sayfalar) ise Rusya'nın Türk kökenli aydınlarının ve Rus şarkiyatçıların Türk tarihi ve kültürü üzerine yaptıkları çalışmalardan bahsedilmiştir. Osmanlı Türkleri ve Rusya'nın Türk kökenli aydınları arasındaki ilişkiler II. Meşrutiyet dönemine kadar en üst seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemlerde oluşan serbestlik ortamından Rusya'daki Türk aydınlar yararlanmışlardır. Rusya'daki Türk aydınları, Osmanlı toplumuna bir fikir aşılama için çalışmışlardır. Rusya'dan Osmanlı'ya

gelen aydınlar ve gençler burada çeşitli faaliyetlerde bulunmuş; Osmanlı toplumundaki eksikleri eleştirmiş ve bunlara bir çözüm getirmeye çalışmışlardır.

Batı'da Türk Dünyası Araştırmaları bölümünde (34-40. Sayfalar), Pan-İslamizm ve Pantürkizm'i bir tehdit olarak algılayan Rusya'nın Müslüman ve Müslüman Türklerin siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetlerini öğrenmek için yaptıkları araştırmalardan/raporlardan bahsedilmiştir. Bu araştırmalarda Osmanlı Devleti'nin Tatar bölgesine ve Türkistan'a olan etkileri rapor hâlinde yazılmıştır. Siyasi kutuplaşmalardan dolayı Osmanlı Devleti'ne yakın olan Almanya'daki Müslüman ve Türklerin faaliyetleri de raporlarda ifade edilmiştir.

Sovyetologların Çalışmaları bölümünde (40-49. Sayfalar), Alexandre A. Bennigsen, Robert Conquest, Richard Pipes, Elizabeth E. Bacon, Seymour Becker sovyetologların Sovyetlerin siyasi, kültürel ve dinî politikalarını ele alan eserlerinden bahsedilmiştir.

Türkiye'deki Çalışmalar bölümünde (49-59. Sayfalar), Türk dünyası üzerine Türkiye'de Türkoloji ve tarih alanında uzman olan hocaların yaptığı çalışmalar ve Türkiye ile Türk dünyası arasında yapılan birlik ve beraberliği sağlayacak çalışmalardan bahsedilmiştir.

Eserin *II İdil-Ural'da Dini Uyanış* bölümü (63-117. Sayfalar) altı alt başlıktan oluşmuştur;

Dini Uyanışın Öncüsü: Abdunnasîr Kursavî

Şihâbeddin Mercanî ve Etkileri

Şeyh Zeynullah Resulî

Âlimcan Barudî

Rızaeddin b. Fahreddin

Musa Cârullah

Bu bölümde İdil-Ural bölgesindeki dinî reform hareketinde öncü olan kişilerin hayatları, aldıkları eğitimler, bu kişiler hakkında dönemin aydınları tarafından yapılan görüşler ve bu kişilerin din alanında yaptığı çalışmalara yer verilmiştir. Kazan dinî İslah Hareketi başlatıcısı olarak Abdunnasîr Kursavî kabul edilmektedir. İslam ilahiyatı, fikhî ve akaidi konusunda yazdığı eserlerle Rusya ve Türkistan Müslümanlarının fikir hayatını derinden etkilemiştir. Kursavî'nin fikirleri onun izinden giden Şihâbeddin Mercanî'nin eserleriyle yayılmıştır. Âlimcan Barudî ise yeniliklere açık bir din adamı olmasının yanı sıra Rusya Müslümanlarının millî ve kültürel hayatlarında da önemli bir rol oynamıştır. Musa Cârullah ise bir din uleması olmayıp toplumun kurtuluşunu İslam geleneğinin modernleşmesi ile yeniden yorumlanmasında gören bir fikir adamıdır.

Eserin *III İdil-Ural'da Modernleşme* bölümü (121-164. Sayfalar) dört alt başlıktan oluşmuştur. Bunlar:

Tatar Modernleşmesine Etki Eden Unsurlar bölümünde (121-127. Sayfalar), 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Rusların Tatarlar üzerinde yaptığı siyasi, sosyal, dinî ve kültürel baskılar anlatılmıştır. Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı 200 yıllık dönemde Tatarların eğitim ile dinî ve millî değerlerini canlı tutarak kimliklerini kaybetmemek için eğitim alanında yaptıkları çalışmalar belirtilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Rusların Tatarlar üzerindeki ekonomik baskıları sonucunda Tatarların artık zayıfladığı görülmektedir. Kanlıdere, Rusya Müslümanlarının yenileşme hareketini beş ana kol da belirtmiştir: 1. Edebiyatta yenileşme, 2. Eğitim reformu, 3. Dilde birlik, 4. Müslüman kadının özgürleşmesi, 5. Millî ve siyasî bilinçlenme (127. Sayfa).

Kayyum Nâsırî ve Modern Tatar Edebiyatının Doğuşu bölümünde (127-137. Sayfalar), modern Tatar edebiyatının öncüsü olan Kayyum Nâsırî'nin hayatı ve yaptığı çalışmalar anlatılmıştır. Ancak Nâsırî hayattayken fazla ilgi görmemiş ölümünden sonra kıymeti anlaşılmıştır. Bölüm içerisinde Nâsırî ile ilgili olumlu olumsuz eleştirilere yer verildikten sonra onun kişisel gelişimi, fikrî dünyasının gelişim süreçleri nesnel bir şekilde değerlendirilmiştir.

Muhammed Zâhir Bigi: Tezatların Adamı bölümünde (137-160. Sayfalar) ise Tatar edebiyatının ilk roman yazarı olarak kabul edilen Muhammed Zâhir Bigi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Tatarlarda Halkçılık ve Sosyalizm Hareketleri bölümü (160-164. Sayfalar), Tatar edebiyatında halkçılık düşüncesi Ayaz İshakî ile başlamıştır. Ayaz İshakî aldığı eğitimler sonucunda Rusya'daki halkçılık düşüncesinden etkilenerek bunu kendi eserlerinde ve fikrî hayatında dile getirmiştir. Tatar Türkleri arasındaki halkçılık düşüncesi edebiyata da yansımıştır. Tiyatro edebiyatının gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Tatar gençleri 20. yüzyılın başlarında sosyalizme yönelmişlerdir. Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar'ın öncülüğünde *Taň Yuldızı* gazetesi etrafında örgütlenerek Tatarların dinî, siyasi, kültürel ve millî haklarını savunmuşlardır.

Eserin *IV Cedit Hareketi* bölümü (167-236. Sayfalar), dört alt başlık ve yine kendi içerisinde başlıklara ayrılmaktadır. Bunlar:

Tarih Yazıcılığında Dini Islahçılık ve Ceditçilik bölümü *İsmail Gaspıralı ve Eğitim Reformu, Kadimci Muhalefet: Din ve Maişet Dergisi, Sovyet ve Batı Tarihçiliğinde Cedit Hareketi* (167-189. Sayfalar) bölümlerinden oluşmaktadır. Bu bölümde Ceditçilik kavramı üzerinde

durulmuştur. Ceditçilik kelimesini ilk defa ortaya çıkaran kişinin İsmail Gaspıralı olduğu belirtilmiştir. Gaspıralı, yeni usulle eğitim verdiği mekteplerinde bu kavramı inşa etmiştir. Gaspıralı'nın yeni usulle eğitim reformu birçok kesim tarafından desteklenmiştir Aynı zamanda da birçok kesim tarafından da tepkilerle karşılanmış ve fikir kavgalarına sebep olmuştur. Ceditçilik karşısında Kadimci taraftarlar oluşmuştur. Kadimciler, Din ve Maişet Dergisi etrafında toplanarak fikirlerini dile getirmişlerdir. Bölüm içerisinde Kadimciliğin tanımı yapıldıktan sonra Kadimcilerin, dönemin olaylarına bakış açıları nesnel bir şekilde ifade edilmiştir.

Dil ve Kimlik Tartışmaları bölümü *Dilde Birlik, Türkçülük ve Tatarcılık Tartışmaları, Müslüman, Türk ve Tatar Kimlikleri* (189-198. Sayfalar) alt bölümlerinden oluşmaktadır. Tatar Türkleri arasında dil ve kimlik tartışmaları, tartışmaların başında gelmektedir. Gaspıralı'nın amacı farklı lehçelerde konuşan Türk toplulukları arasında birlik ve dayanışma sağlamaktır. Ona göre eğitim ve kültürün yayılması, ilişkilerin gelişmesi millî bir dilin oluşmasına bağlıydı. Gaspıralı bu düşüncelerinden hareketle 1905 yılında Türk birliği fikrini gerçekleştirmek için *Tercüman* gazetesinde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ibaresini koydu. Bu tarihten itibaren ortak Türk Dili fikri Rusya'daki Türk toplulukları arasında gelişmeye ve oluşmaya başladı. Bu oluşum içerisinde kitabın devam eden sayfalarında Gaspıralı'nın dilde birlik fikrine karşı olanların takındığı tutumlar belirtilmiştir. Bu tutumlar sonucunda 20. yüzyılın başlarında dil üzerinden ortak bir Türk dili ve yerel dil tartışması ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu ise Türkçülük, Tatarcılık tartışmalarına dönüşmüştür. Bu tartışma ortamında ise bir kimlik sorunu vardı. Müslüman Türk ve Tatar kimlikleri birbirine karışmış vaziyetteydi. Türklük ve Müslümanlıkla özdeşleşmişti. Rusya Türkleri denildiği zaman aslında Müslüman Türk soylular kastediliyordu. Gayrimüslim olan Türkler ise bu sınırın dışarısında kalıyordu. Kanlıdere, İslam dininin neden bu kadar ön planda olduğunu açıklayarak Rus tebaası olan Türklerin nasıl adlandırıldığını belirterek bu bölümü sonlandırmıştır

Tatarlarda Kadın Hareketi bölümü *İsmail Gaspıralı'nın Rolü, Tatar Edebiyatında ve Basınında Kadın, Musa Cârullah'a Göre İslamda Kadın Hakları, Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu* (198-215. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu bölümde Tatar kadınlarının durumlarından bahsedilmiştir. Tatar reformcuları arasından kadının durumunu ilk defa dile getiren İsmail Gaspıralı olmuştur. Bölüm içerisinde Gaspıralı'nın kadınlar hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Gaspıralı'ya göre bir milletin gelişmesi için kadınların da her alanda eğitilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Tatar edebiyatında kadınların durumuna ilk defa değinen kişinin Ayaz İshakî olduğu belirtilmiştir. İshakî, roman ve tiyatro

eserlerinde kadınların durumuna değinmiştir. İshakî'ye göre Tatar kadınları diğer İslam topluluklarında yaşayan kadınların durumundan daha iyi bir vaziyettedir. Tatar kadınlarının kendilerini ifade etmeleri ilk defa 20. yüzyılın başlarında *Âlem-i Nisvân* dergisi ile olmuştur. *Âlem-i Nisvân* ve *Süyümbike* dergilerinde Tatar kadınlarının siyasi, sosyal, kültürel ve ahlaki yönden gelişmelerine yönelik yazılar yazılmıştır ve aynı zamanda dergi yazarlarının Osmanlı kadınları ile Tatar kadınlarının durumlarını da kıyasladıkları belirtilmiştir. Tatar uleması arasında kadın haklarını en çok savunan, kadınların sorunlarını hem İslam dinine uygun hem de modern gelişmelere ayak uyduracak şekilde çözümler arayan kişi ise Musa Cârullah'tır. Cârullah'a göre İslam dünyasındaki geri kalmışlığın en büyük sebebi, kadınların geri planda kalmasıdır. Yazdığı eserlerinde kadın sorunlarına ve kadınların geri kalmasının sebebini İslam dinine bağlayan misyoner ve oryantalistlerin iddialarına cevap vererek bu sorunların çözümünü de dile getirmiştir. Kanlıdere, Tatar kadınlarının toplum içerisindeki gelişimini özelden genele doğru sıralayarak ifade ettikten sonra Rusya Müslümanları İttifakı Kongresinde (207-209. Sayfalar) dinî boyut çerçevesinde kadınların seçme ve seçilme hakkı gündeme gelmiştir. Birtakım tartışmalar sonucunda kadınların seçilme hakkı ve kanun önünde kadınların da eşit olduğu hakkı kabul edilmiştir. Dünyanın ve Rusya'nın içerisinde bulunduğu siyasî sorunların olduğu bir dönemde Rusya Müslüman kadınların hakları büyük bir yankı uyandırmıştı. Kadınlar kendi haklarının bilincine varmışlar ve adlarını daha geniş kitlelere ulaştırmak için birtakım çalışmalar yapmışlardır. Bölümün ilerleyen sayfalarında Müslüman Kadınlar Kongresi bütün Rusya Müslümanlarının kurultayında kadın sorunları ve kadın haklarına değinilmiştir. Tartışmalar ve uzlaşmalar sonucunda kararlar alınmıştır. Kanlıdere, kongre ve kurultayda yer alan bazı konuşmaları ve kararları belirterek (210-215. Sayfalar) bu bölümü noktalamıştır.

Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri bölümü *Siyasi Faaliyetlerin kökenleri, Rusya Müslümanları İttifakı'nın Kongreleri, Duma'da Müslüman Vekiller, Kültürel Özerklik ve Federasyon Tartışmaları* (216-236. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri 20. yüzyılın başında ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Ancak Rusya Müslümanlarının ilk defa örgütlenme girişimlerinin 19. yüzyılın sonuna denk geldiği görülmüştür. Sovyetlerin içinde bulunduğu siyasi krizden yararlanmak isteyen Rusya Müslümanları yönetimden birçok hak talebinde bulunmuştur. Rusya Müslümanlarının taleplerini Kanlıdere kısa bir şekilde (217-221. Sayfalar) eserinde değinmiştir. Yetkililerden istenen bu talepler sonucunda başta Gaspıralı olmak üzere Yusuf Akçura, Rızaeddin b. Fahrettin ve arkadaşları Rusya'da yaşayan bütün Müslümanları birleştirmek, milletin fikir ve ihtiyacına göre beraberce bir birlik içerisinde hareket edebilmek için Rusya Müslümanları

İttifakı Kongrelerini yapmaya başladılar. Eserde kongrede alınan kararlar ve yapılan konuşmalar (222-228. Sayfalar) belirtilmiştir. Şubat Devrimi ile birlikte Rusya'da bütün düzen alt üst oldu. Yeni rejim Rusya'daki halklara özerk yönetimler vadeden söylemlerde bulunmuştu. Buna istinaden Rusya Müslümanları bir kongre düzenledi ve bu kongrede Çarlık döneminde yaşadıkları baskıları (231-232. Sayfalar) belirlediler. Kongrenin en büyük tartışma konusu ise Rusya'nın yönetim sisteminin nasıl olacağı idi. Kazan Tatarları, Türkistan, Kazak ve Azerbaycan Türkleri ortak bir yönetim sisteminde hemfikir olamıyorlardı. Ekim Devrimi ile birlikte bu serbest ortam artık son buldu. Bolşevikler, Tatarlara ticari, siyasi, kültürel ve dinî alanda ağır baskılar uygulamışlardır. Yaşadıkları bu baskı dönemine rağmen Rusya Müslümanları arasındaki birlik duygusu devam etmiştir. Kanlıdere, Rusya Müslümanlarının siyasi, toplumsal ve kültürel faaliyetlerini nesnel bir şekilde sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirdikten sonra bu bölümü sonlandırmıştır.

Eserin *V Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkileri* (239-290. Sayfalar) bölümü iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar;

İlişkilerin Kökenleri ve Gelişmesi bölümü *Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Fatih Kerimî Musa Cârullah ve Reformist İslamcılık* (239-270. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Bölüm içerisinde Osmanlı Türkleri ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Yazar aslında Rusya Türklerinin Osmanlı alimlerinin yazdığı eski eserleri bildiğini, Kazan şehrinde bu eski eserlerin basıldığını aynı şekilde Osmanlı şair ve yazarların eserlerinin Türkistanlıların edebî dillerini etkilediğini belirtmiştir. Ancak Osmanlı aydınlarının, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türkleri fark etmeleri 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusların, Türkistan bölgesini işgale başlamasıyla Osmanlı aydınlarının nazarlarını Türkistan bölgesine yöneltmesi şeklinde olmuştur. Aynı dönemde Avrupa'da yapılan Türkoloji araştırmaları sayesinde Osmanlı ve Rusyalı Türk aydınları arasında ortak köken konusunda bir bilinçlendirme meydana getirmiştir. Rusya'da siyasi gelişmeler sonucunda oluşan baskı ortamının olduğu bir dönemde Osmanlı'da II. Meşrutiyet ilan edilmişti. İstanbul'da oluşan bu serbest ortam Kırım, Kazan, Kafkasya ve Türkistanlı aydınların İstanbul'a yönelmesini sağlamıştır. Bölüm içerisinde Tatar aydınlarından Yusuf Akçura, Ayaz İshakî ve Fatih Kerimî Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkileri canlı tutmak, Osmanlı aydınlarının dikkatini Rusya Türklerine çekmek için yaptıkları çalışmalara değinilmiştir. Ayaz İshakî ve Fatih Kerimî'nin, Kazan Tatarları ve Osmanlı Türkleri üzerine birçok konuda yaptıkları karşılaştırmalar belirtilmiştir. Tatar ulemalarından Musa Cârullah, Osmanlı aydınları özellikle Türkçüler tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. Ancak eserde Osmanlı uleması tarafından çok sert tepkiler aldığı belirtilmiştir.

Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri Rusya Türkleri bölümü İstanbul'a Gelen Rusyalı ve Türkistanlı Talebeler, Kazanlı ve Kırımlı Aydınların Eleştirileri, Rusya'ya ve Türkistan'a Giden Osmanlı Muallimleri (271-290. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Rusya Türkleri 19. yüzyılın sonundan itibaren eğitim amaçlı İstanbul'a yönelmeye başlamışlardır. İstanbul'daki serbestlik ortamından dolayı Kırım ve Kazan'dan da birçok Türk aydını İstanbul'a geliyordu. Bu aydınlar Rusya'daki edebî, siyasi ve sosyal fikirlerin etkisi altında yetiştikleri için eğitim çok önemliydi. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura Sibiryalı Abdürreşid İbrahim, Kafkasyalı Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Türk aydınları İstanbul'a geldikleri zaman Osmanlı okullarında ciddi bir daha ıslaha ihtiyaç olduğunu fark etmişlerdir. Bu aydınlar eğitimde fark ettikleri eksiklikleri dile getirerek çözüm önerilerinde (278-284. Sayfalar) bulunmuşlardır. İstanbul'a gelen Rusya Türk aydınlarının yanı sıra Rusya'daki Rus Devrimi'nin oluşturduğu serbest ortam sonucunda bazı Osmanlı muallimleri de Rusya Müslümanlarının aydınlanmaya daha fazla ihtiyaçları olduğunu düşünerek oraya gidip öğretmenlik yapmaya başlamışlardır. Bölüm içerisinde Ömer Sami ve bir arkadaşının Akmesic'te, Halil Sami'nin Astrahan'da ve Habibzâde Ahmet Kemal'in Kaşgar'da yaşadıkları ve izlenimlerine (286-289. Sayfalar) değinilmiştir. Kanlıdere, Osmanlı muallimlerinin tecrübelerini ve öğrenimlerini göz önünde bulundurarak eğitim merkezli etkileşim sonuçlarını üç madde (289-290. Sayfalar) hâlinde ifade ederek bölümü sonlandırmıştır.

Kitabın *VI Türk Basınında Türkistan ve Kazan (1908-1914)* bölümü üç alt başlığa ayrılmaktadır Bunlar;

Sırât-ı Müstakîm'in Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri bölümü *Sırât-ı Müstakîm'de Türkistan Meseleleri, Sibiryalı Âlimcan İdrisî, Buhara'da Usûl-i Cedid Mektepleri* (293- 310. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. 20. yüzyılın başında Osmanlı, Türkistan ve Rusyalı Tatarlar arasında yoğun bir kültürel ilişkiler oluşmaya başlamıştır. Buhara'da gazeteciliğin baskı altında olduğu yıllarda Rusya'daki Tatar basını o boşluğu doldurmuştur. İstanbul'da ise *Sırât-ı Müstakîm* Dergisi Türkistan meselelerine ilgi duyan bir dergidir. Bu dergi içerisinde Çarlık Rusya'sının Türk aydınlarının ve Türkistanlı aydınların gönderdiği yazılar yer almaktaydı. Aynı zamanda Türkistanlı aydınlar ve Buharalı gençler bu dergiyi büyük bir ilgi ile takip ediyordu. Buharalı aydınlar aslında Rusya Müslümanlarının yayınladığı *Tercüman ve Vakıf* gazetelerini takip ediyorlardı. Ancak 20. yüzyılın başlarında *Sırât-ı Müstakîm* Dergisi de Buhara'da önemli bir yere gelmiştir. Buharalı aydınlar *Sırât-ı Müstakîm* dergisindeki yazıları kendilerine rehber ediyorlardı. Bölüm içerisinde dergide yazan yazarlar ve bazı konulara kısaca değinilmiştir *Sırât-ı Müstakîm* dergisindeki konulardan birisi de Gaspıralı'nın açtığı Cedid mektepleridir. Gaspıralı, Cedid mekteplerini Buhara'da açmakta başarılı olamaz.

Bu arada Cedid mekteplerinin açılıp açılmaması konusu Buhara ulemaları arasında bir tartışma oluşturmuştur. Dergi ve gazetelerin aynı zamanda da Gaspıralı'nın baskısı Buharalı bazı ulemaların Cedit mekteplerini açmak istememesi uzun bir süre tartışma konusu olmuştur. Kanlıdere, Buhara'da Cedid mektepleri açılması tartışma konusunu (305-309. Sayfalar) özetler mahiyette değinmiştir. Sırât-ı Müstakîm dergisinin Buhara üzerindeki etkisini de maddeler (310. Sayfa) şeklinde belirtmiştir.

Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi: Teârûf-i Müslimîn bölümü *Abdürreşid İbrahim ve İslamcı Pan-Türkizm, Troskili Ahmed Tâceddin, Rusyalı Müslüman Kadınlar ve Emine Semiye Hanım, Kırım ve İdil-Ural Yazarlar, Buhara'da Usûl-i Cedid Kavgaları* (310-340.Sayfalar) alt başlıklarından oluşmuştur. Rusyalı Müslüman aydınlar II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da Teârûf-i Müslimîn'in adında bir dergi çıkarmışlardır. Derginin amacı Hilafet merkezi ile İslam dünyasının diğer kısımları arasında bir bağlantı oluşturmaktır. Derginin yazarları Kazanlı, Sibiryalı, Başkurdistanlı ve Buharalı aydınlardır. Teârûf-i Müslimîn dergisi Pan-İslamist ve modernist İslamcı Tatar dergisi olarak tanımlanmıştır. Bu bölümde derginin çıkış aşaması, dergi içerisinde yer yazarlar ve bu yazarların dergide değindiği konulara (311-328. Sayfalar) yer verilmiştir. Rusyalı Müslüman kadınların Osmanlı kadınlarına, eğitimlerine ve sosyal yaşamlarına olan eleştirilerine de değinilmiş ve Osmanlı kadın hareketinin öncülerinden Emine Semiye Hanım'ın bu eleştirilere verdiği cevaplarda (329-331. Sayfalar) eserde yer almıştır. Dergi, Buhara'da çok etkili olmuştur. Oradaki Türklerin sesi olmuş ve Türkleri kamuoyuna duyurmuştur.

İslam Dünyası, Türk yurdu ve İslam Mecmuası'nda Türkistan bölümü (340-346. Sayfalar), İslam Dünyası, Türk Yurdu ve İslam Mecmuası dergilerinin ne zaman ve kimler tarafından çıkarıldığı, bu dergilerin kapsamı ve bu dergilerde yer alan konular kısaca ifade edilmiştir. Meşrutiyet dönemindeki serbestlik ortamıyla Rusya Türkleri ve Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkiler en üst düzeye çıkmış. Bu dergiler sayesinde Türk fikir hayatının oluşması ve Türk dünyasının birbirinden haberdar olması sağlanmıştır.

Eserin VII Buhara'da Güç Mücadelesi: Ceditler ve Bolşevikler bölümü dört alt başlığa ayrılmaktadır. Bunlar;

Buhara Ceditçiliği Hakkında Tarih Yazıcılığı bölümü (349-364. Sayfalar), 20. yüzyılın başında ortaya çıkan Ceditçilik akımı Kırım, İdil-Ural ve daha sonra Rus yönetimi altındaki Türkistan vilayetleri Buhara ve Hive hanlıklarında etkili olmaya başlamıştır. Bölüm içerisinde Sovyet tarihçiliğine göre Ceditçilik nedir, Ceditçiliğin gelişimi ve en sonunda aldığı şekil

anlatılmıştır. 1930'lu yıllardan sonra Sovyetlerin aldığı kararlar doğrultusunda Ceditçilik hareketi baskılar altında yok olmaya mahkûm bırakılmıştır. Eserde, Ceditçilik akımının Buhara, Hive ve Türkistan'a yansımaları, burada oluşan siyasi, sosyal ortam ve tartışmalara değinilmiştir. 1930'lu yıllardan günümüze kadar Ceditçilik hakkında yazılan eserler ve görüşler kronolojik bir şekilde belirtilmiştir.

Sovyet Özbekistanı'nda Kültürel Dönüşüm bölümü *Sovyetlerin Milliyetler Siyaseti, Din Karşısı Siyaset, Özbek Kadınının Dönüştürülmesi, Kollektifleştirme* (365-386. sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Sovyet tarihçiliğinin asıl amacı, sosyalistlerin oluşturduğu düzeni haklı gösterecek bir geçmiş yapmaktır. Bunun için de Türkistan'da yaşayan Türk toplumlarını bölerek hepsine ayrı ayrı bu bölümlere uygun millî tarihlerinin yazılması hedeflemiştir. Sovyet tarihçiliğinin ilk yıllarında Çarlık Rusya'sının sömürgeci karakterine vurgu yapılmıştır. Daha sonra bu yaklaşımdan vazgeçerek Rus halkını yol gösterici olarak tanımlamaya başlamışlardır. Lenin, Türkistan'ı etnik cumhuriyetlere bölmeyi planlamıştır. Ancak 1924 yılında Stalin'in talimatıyla Türkistan'ın siyasi coğrafyası belirlenmiştir. Bölüm içerisinde Özbekistan'ın sınırlarının nasıl belirlendiği, Sovyet yönetiminin izlediği milliyet sistemi (372-375. Sayfalar) ve din karşıtı politikaları (376-380. Sayfalar) ifade edilmiştir. Sovyetler aynı zamanda Özbek kadınlarının özgürleştirilmesi içinde birtakım çalışmalarda bulunmuştur. Sovyetlerin bu girişimleri sonucunda Özbek kadınları özgürleşmenin sembolü olarak peçelerini yırtmışlardır. Bolşeviklerin kadın meselesinde dinî ve millî gelenekleri göz ardı ederek çözüm üretmeleri halkta büyük bir nefret doğurdu ve bunun sonucunda bazı olaylar yaşanmıştır. Bolşevikler her alanda olduğu gibi iktisatta da bir dönüşüm projesi uygulamışlardır. Sovyetlerin kollektifleştirme ve endüstrileştirme siyasetleri sonucunda Özbek toplumunda şehirleşme artmıştır bu durum ise Özbek ulusu inşa etme projesinin gerçekleşmesinde etkili olmuştur.

Ceditçi Kuşağın Tasfiyesi bölümü *Feyzullah Hoca ve Ekmel İkrâm* (386-396. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Stalin'in 1926 yılında Türkistanlı aydınlara karşı yürüttüğü tasfiye ve şiddetin başladığı görülmüştür. Türkistan bölgesinde Marksizm Leninizm düşüncelerinin yerleşmeme sebebi olarak Ceditçilik gösterilmiştir. Ceditçi ve Pan-Türkist suçlamasıyla çok sayıda yazar, bilim adamı ve öğretmen hapsedilmiş ve kurşuna dizilmiştir. Eser içerisinde (387-389. Sayfalar) Münevver Kari ve Abdülhamid Süleyman Çolpan'a karşı yapılan suçlamalar ve öldürülmeleri anlatılmıştır. Eserin ilerleyen sayfalarında (393-396. Sayfalar) Feyzullah Hoca ve Ekmel İkrâm'ın Sovyet projelerine verdiği destekler, Sovyet destekçisi olması ve en sonunda ise Sovyet hükümeti tarafından öldürülmeleri ve sorgulamaları sonucunda itirafları ifade edilmiştir.

Stalin Devrinden Bağımsızlığa Uzanan Yol bölümü *Stalin Dönemi liderleri (1937-1959)*, *Şeref Raşidov (1959-1983)*, *Özbekistan'da Perestroyka Dönemi* (397-408. Sayfalar) alt başlıklarından oluşmuştur. Bu bölüm içerisinde 1937-1959 yıllarında Stalin döneminde Özbekistan'da yönetimde başa gelen liderlerin yaptıkları çalışmalar ifade edilmiştir. Osman Yusupov (1937-1950), Emin Niyazov (1950-1954) liderliği dönemlerinde Özbekistan'da yaşanan pamuk üretimi, Özbek alfabesi, Özbek edebiyatında meydana gelen değişimler anlatılmıştır. Brejnev Döneminde ise Özbekistan'ın liderliğini Şeref Reşidov yapmıştır. Reşidov'un başkanlığı döneminde yaptığı faaliyetler hariçteki Türkistanlı aydınların tepkisini çekmiş ve ağır eleştiride bulunmuşlardır. Sovyetlerde Gorbaçov döneminde ise siyasi ve iktisadi alanlarda yeniden yapılanma programı oluşturuldu ve bu yüzden bazı alanlarda serbestlik meydana geldi. Eserin bu bölümünde Özbekistan'ın son başkanı İslam Kerimov ve 1989'da Fergana bölgesinde Ahıska Türklerine yapılan saldırılardan bahsedilerek sonlandırılmıştır.

Bibliyografya (411-447. Sayfalar)

Dizin (451-468. Sayfalar)

Albüm (471-480. Sayfalar)

Değerlendirme

İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Ceditçilik adlı eser Sovyet yönetimi altındaki Türk aydınlarının ve toplumlarının dinî uyanışını ve modernleşme tarihini kapsamlı bir şekilde ele alan monografi eseridir. Kitapta dönemin sosyal, siyasi ve kültürel atmosferi nesnel bir şekilde okuyucuya gösterilmiştir. Rusya Türklerinde Ceditçilik hareketinin oluşumuna, Rusya Türk aydınlarının birlik ve beraberlik içerisinde güçlü bir millet olmak için verdiği mücadelelere değinilmiştir. Aynı zamanda Tatar kadın haklarına ve dönemin diğer bir devletinde Osmanlı kadınlarına karşılaştırılmalı bir şekilde değinilmiştir. Osmanlı-Sovyetler-İdil-Ural ve Türkistan bölgesindeki Türklerin birbirlerine destek olmak ve birlik içinde hareket edebilmek için dergi, gazete gibi basın yayın organlarının o dönem için ne kadar önemli olduğu bir kez daha görülmüştür. Kanlıdere'nin İdil-Ural ve Türkistan bölgesindeki dinî ıslahçılık, ceditçilik hareketlerini kronolojik bir sırayla anlatması da dikkatlerden kaçmamaktadır. Albüm bölümünde ise eserde adı geçen Türk aydınlarının resimlerinin olması ve İdil-Ural ve Türkistan bölgesinin 20. yüzyılın başlarındaki siyasi haritasının ek olarak sunulması da etnik cumhuriyetlere bölünen bölgenin okuyuculara somut olarak gösterilmesi esere görsel zenginlik kazandırmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin hazırladığı *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik* adlı eser, Türk dünyasının fikrî birikimine katkı sağlayan alanında öncü, özgün ve önemli bir eserdir.

Kaynakça

Kanlıdere, A. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.